

VZŤAH SLOVIES *ESSE:HABERE* V SLOVANSKÝCH
JAZYKOCH A OTÁZKA PASÍVA V SLOVENČINE

Problém vzťahu slovies *esse* a *habere* možno názorne exponovať obľúbenou historkou A. V. Isačenka:¹

Žena príde domov z nákupu a hovorí mužovi: "Tak som kúpila pol kila mäsa, maslo, trochu zeleniny a to má š hneď 50 korún!" Načo muž replikuje: "Čo hovoríš 'm á š ' 50 korún?! 50 korún n e m á š!"

1.1. "To máš hneď 50 korún" samozrejme neznamena possessiu päťdesiatich korún. Význam tejto vety je totožný s "To je 50 korún" a transformácia *byť* → *mať* má jedinú funkciu: v z t i a h - n u ť predikáciu nejakej existencie na nejakú zainteresovanú osobu (event. i predmet). To sa v tomto prípade dosahuje tým, že sa použije sloveso *mať*, ktoré má vo svojej valencii (Paulinyho "intencia") o jeden argument viac než *byť*, a tento nový argument, gramaticky vyjadrený ako subjekt slovesa *mať*, je denotatívne tá osoba ("ty" v Isačenkovej historke), ku ktorej hovoriaci vzťahuje obsah predikovanej existencie.

1.2. Ten istý význam vzťahnutia možno dosiahnuť aj inak - v našom príklade adverbálnym datívom:

(1) *To máš hneď 50 korún // To ti je hneď 50 korún*

Vzťahnutie sa tu docieľuje gramaticky nie tým, že sa jednoargumentové *esse* zamení na dvojargumentové *habere*, ale vsunutím adverbálneho výrazu pri ponechaní východiskovej existenčnej predikácie:

(2) *To je 50 korún* + R(ty) → $\begin{cases} \textit{To máš 50 korún} \\ \textit{To ti je 50 korún} \end{cases}$

1.3. Vzťahnutie (relatovanie) existenčnej predikácie na nejakú zainteresovanú osobu možno ďalej v istých prípadoch do-

siahnuť i atribútom k predikovanému nomen. Výčitku "To je zase ten Kafka!" možno relatovať k osobe Oľga nielen ako "To má Oľga zase toho Kafku!" ale aj ako "To je zase ten Oľgin Kafka!". Môžeme teda predložiť návrh systematiky:

(3) *Kniha je na stole* + R(ty) → *Knihu máš na stole*
Kniha ti je na stole
Tvoja kniha je na stole

1.31. Je vecou osobitnej diskusie, či vlastná *p o s s e - s i v i t a* je synchronicky špeciálnym prípadom vzťahnutia (relatácie), alebo či možno dokázať, že je inou sémantickou kategóriou, s osobitnou transformačnou štruktúrou.

Pre osobitnú sémantickú kategóriu sa zdá hovoriť fakt, že čisté possessívne *mať* nemožno - ak ostávame v rámci reálnych viet slovenčiny - vyvodiť z existenciálnych predikácií:

(4) *Pavel má veľkú knižnicu* -- \emptyset

V (4) sa jednoznačne konštatuje vlastnícky (possesívny) vzťah Pavla k veľkej knižnici. Avšak relatované

(5) *Pavel má veľkú knižnicu v pracovni*
 je transformované z

(6) *Veľká knižnica je v pracovni* + R(Pavel)

Vetou (5) sa naprosto nič nehovorí o possessívnych vzťahoch: veľká knižnica nemusí, ale práve tak dobre môže patriť Pavlovi. To zreteľne svedčí o tom, že (5) aspoň v jednom zo svojich významov nemôže byť vyvedené zo (4).

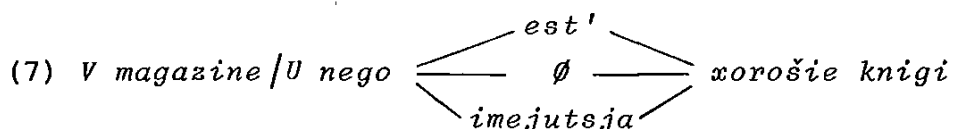
1.4. Uvedené tri typy (1.3) vzťahnutia existenciálnej predikácie na zainteresovanú osobu využívajú rôzne gramatické prostriedky. Základné delenie je založené na tom, či sa využíva intencia predikátu a podľa toho dostaneme vzťahnutie *i n t e n č n é* (*mať*) a *n e i n t e n č n é* (*byť*). Neintenčné vzťahnutie môže byť atributívne (*a d n o m i - n á l n e*) alebo *a d v e r b á l n e* (porovn. napr. ruské *Kniga u vas na stole, Èto tebe ne šutka*).

Vzťahnutie → *intenčné* (*Knihu máš na stole*)
 → *neintenčné* → *adverbálne* (*Kniha ti je ...*)
 → *adnominálne* (*Tá tvoja kniha je ...*)

1.5. Na tomto štádiu argumentácie treba postaviť otázku, či pre výber typu relatácie (vzťahnutia) je prius opozícia slovíes *esse : habere* ('to be' vs. 'to have' languages), alebo či táto opozícia je až posterius, inými slovami, či opozícia *esse : habere* je až v tých jazykoch, ktoré pre relatovanie existenciálnych predikácií využívajú *i n t e n ě n ů* relatáciu.

1.51. Vcelku všeobecne sa prijíma názor, že ruština je typický "to be language" (Isačenko 1974; Birnbaum 1978), ale v súvisi s tým namieta Mrázek (1973,176), že ani v ruštine "není hegemonie verba *esse* také tak neúmerná", pretože sa dosť často používa reflexívne *imet'sja* a je i možnosť použiť possidenčné *imet'*. V skutočnosti je použitie slovesa *imet'* obmedzené predovšetkým na kalkované frazeologizmy typu *imeju čest' (soobščit'...)*, *imeju pravo*, *imeju udovol'stvie* ap., takže voľným je hlavne reflexívne *imet'sja*. Treba postaviť otázku: prečo ruština voľne používa len toto reflexívum a - okrem spomínaných frazeologicky viac-menej viazaných spojení - vylúčila nereflexívne *habere*, hoci *imet'* ako lexikálna jednotka tu existuje.

Výklad možno postaviť typologicky, na prítomnosti resp. neprítomnosti istého typu relatovania v istom jazyku. Zdá sa, že predovšetkým zvratná forma *habere (imeetsja, imejutsja)* sa v ruštine používa preto, lebo reflexívnosť anuluje druhý argument zo slovesa *imet'* a tým ho intencne úplne stotožňuje s *byť*:

Všetky tri vety v (7) implementujú ten istý, t.j. adverbálny typ relatácie, bez ohľadu na to, že sa raz používa *esse* a raz *habere*. A rozdiel medzi aktuálnym a virtuálnym vlastným, ktorý bol Isačenko (1954,143) odhalil v ruštine, je vybudovaný na tomto istom vetnom vzorci, porovn. *u nego novyj galstuk ~ u nego est' novyj galstuk*.

1.52. A naopak: v slovenčine a češtine neexistuje reflexívny tvar *má sa* (**Kniha sa má na stole*), hoci inak reflexívny tvar pasívny alebo neosobný tu má paradigmatický charakter (MSJ 1966, 387 a nasl.), napr. *Kniha sa číta, (balí, trhá...)* *na stole, Tu sa pracuje (spí, hovorí...)* *do siedmej večer.* Dôvod je ten, že zmyslom reflexívneho tvaru nereflexívnych slovíes je vylúčiť agensa zo subjektu, resp. vylúčiť subjekt vôbec, zatiaľ čo *habere* je - aspoň v prípadoch relatácie - na to, aby jedným zo svojich argumentov signalizovalo "zainteresovanú osobu" ako gramatický subjekt vety. Ako sme videli na prípade ruštiny, reflexívne *má sa* by znamenalo presne to isté, ako nereflexívne *je*.

V poľštine, kde reflexívnosť nemení intenciu slovesa, zvrátný tvar *ma się* nestratil svoj *raison d'être* a normálne sa používa (*Książkę się ma na stole*).

1.53. Na základe povedaného možno predpokladať, že na vyjadrovanie sémantickej kategórie vzťahnutia (relatovania) predikovanej existencie sa v každom jazyku vyberá niektorý zo spomenutých typov (1.3 - 1.4) ako *p r i u s* a tomu sa potom ako *p o s t e r i u s* gramaticky prispôsobuje opozícia *esse:habere*, v praxi zrejme vždy *habere*.

2.1. O slovenských spojeniach *mať* + part. pas. perfektívneho slovesa (*Matka má obed navarený, Matka má navarené*) bol V. Krupa (Krupa 1959, 51) dokázal, že sú gramaticky dvojaké: Ak si participium zachováva svoj dejový perfektívny charakter, vzniká analytický slovesný tvar, ktorý sa už dávnejšie volá "*s t a v o - v é p e r f e k t u m*"²: *mať* tu stráca svoj vidový (imperfektívny) význam a celý gramaticky integrovaný tvar dostáva perfektívny vidový význam.

Ak sa - podľa Krupu - participium adjektivizuje, platí vidový význam verba finita, t.j. imperfektívneho *mať*.

Krupa prišiel k svojej téze pomocou niektorých veľmi presvedčivých diagnostických testov.

2.11. V spojení so spojkou *dokiaľ, kým* (čes. *dokud*, maced. *dodeka*, rus. *poka*) sa u *p e r f e k t í v n y c h* slovíes

neutralizuje opozícia afirmácia ~ negácia a oba tvary majú ten istý význam, resp. dá sa použiť len negácia (angl. *until*), zatiaľ čo u *imperfektívnych* sloviess sa zachováva protikladný význam afirmácie a negácie (ang. *while*):

Perfektívum:

- (8) *Kým (im) cestu vyasfaltovali // nevyasfaltovali, museli chodiť do mesta peši.*
 (8a) *Kým bola // nebola cesta vyasfaltovaná, museli chodiť ...*
 (8b) *Kým mali // nemali cestu vyasfaltovanú, museli chodiť ...*

Oproti tomu imperfektívum:

- (9) *Kým mali cestu zasneženú, museli chodiť do mesta okľukou.*
 (9a) *Kým bola cesta zasnežená, museli ...*

na rozdiel od negovaného:

- (10) *Kým nemali cestu zasneženú, nemuseli chodiť do mesta okľukou.*
 (10a) *Kým nebola cesta zasnežená, nemuseli ...*

(9) a (9a) nie je synonymné s aktívnou vetou *Kým im cestu zasnežilo, ...*; a podľa toho dôsledne, pretože *zasnežilo* je perfektívum, je táto veta totožná s negovaným *Kým im cestu nezasnežilo, nemuseli chodiť do mesta okľukou*. (Krupa 1959, 51n. používa iné príklady a v inom zostavení).

2.12. Rozdiel medzi (8) a (9,10) sa potvrdzuje i ďalšími Krupovými diagnostickými testami.

2.12.1 Len perfektívne tvary môžu stáť po spojke *len čo*, *ako-náhle* (čes. *jakmile*, maced. *štom*, rus. *kak tol'ko*, angl. *as soon as*), imperfektívne sú vylúčené (Krupa 1959, 51):

- (11) *Len čo mali cestu vyasfaltovanú, začali všetci kupovať autá.*

Nezmyselné je:

- (12) * *Len čo mali cestu zasneženú, ...*
 (12a) * *Len čo bola cesta zasnežená, ...*

2.12.2 Pri perfektívnych tvaroch je pri afirmácii možná len častica *už*, pri negácii len častica *ešte*. Pri imperfektívach sú prípustné obe tieto častice vo svojom základnom význame (Krupa 1959, 52-53):

- (13) *(Bolí dve hodiny) a už mali cestu vyasfaltovanú.*
 (13a) * *a ešte mali cestu vyasfaltovanú.*
 (14) *(Bolí dve hodiny) a ešte nemali cestu vyasfaltovanú.*
 (14a) * *a už nemali cestu vyasfaltovanú.*

Oproti tomu s imperfektívom:

(15) *(Boli dve hodiny) a už asfaltovali cestu.*

(16) *(Boli dve hodiny) a ešte asfaltovali cestu.*

To isté platí o spojení *mať* s participíom *zasnežený*:

(17) *(Boli dve hodiny) a už mali cestu zasneženú.*

(18) *(Boli dve hodiny) a ešte mali (stále) cestu zasneženú.*

2.2. Rozdiel fungovania syntagiem *mali cestu vyasfaltovanú* a *mali cestu zasneženú* je daný rozdielom ich gramatickej formy, ktorý, pravda, nevidno priamo v danom texte a teda treba ho odhaliť pomocou istých procedúr (ktoré, nepochybne, zďaleka nie sú nesporné). *Vyasfaltovať* je sloveso s výrazným agentívnym (činnostným) a teda procesuálnym významom: takéto slovesá sú náklonné tvoriť pasívum, v tomto prípade opisné. *Vyasfaltovaný* je tu súčiastkou opisných pasívnych tvarov (*je vyasfaltovaný, má vyasfaltovaný*), kde nastáva gramatická integrácia pomocného a významového slovesa, takže výsledný vid je vid významového slovesa, t.j. perfektívum. Naopak, neosobné *zasnežiť* je bezagentné a teda pasívne participium má blízko k rezultatívnemu významu (Lönnngren 1970, 108; Svartvik 1966, 117, 138 a passim). To znamená, že tu nemožno hovoriť o opisnom pasívnom tvare, kopula (*byť, mať*) sa neintegruje s pasívnym participíom, jej nedokonavý vid nijako nie je dotknutý vidom participia a stáva sa výsledným vidom celého predikátu.

Tento rozdiel možno dobre demonštrovať napr. na part. pas. *zasypaný*, ktoré je tvarom alebo agentívneho slovesa *zasypať*, alebo neosobného a teda bezagentného *zasypať* (*Po búrke zasy-palo cestu pod priesmykom, Jana zasy-palo v bani*). - V prvom prípade sa spojenie s *byť* alebo *mať* v identifikačných testoch chová ako perfektívum a musíme ho teda pokladať za jeden celok, za gramatický tvar:

(19) *Kým chlapi mali // nemali jamu zasypanú, robili ako draci.*

(19a) *Kým jamu zasy-pali // nezasy-pali, robili chlapi ako draci.*

Naopak, keď part. pas. *zasypaný* je transformom vety s neosobným *zasy-palo*, má negácia svoj normálny význam, protikladný afirmácii:

(20) *Kým mali dedičania cestu zasypanú, museli chodiť do mesta okľukou* (t.j. potom, čo im zasypalo cestu ...).

(21) *Kým nemali cestu zasypanú, nemuseli chodiť do mesta okľukou.*

Pretože vety (20) a (21) nie sú pasívom (a majú imperfektívny vid) nemožno k nim nájsť funkčný ekvivalent s aktívom agentívneho *zasypať*.

Ako vidno, rozdiely sú tu veľmi subtilné, na ich odhalenie treba mať dosť zložitý dôkazový aparát a o nejakom výraznom rozhraní pasívnych perfektívnych morfológických tvarov a nepasívnych imperfektívnych syntaktických spojení nemožno hovoriť (porovn. Svartvikovu koncepciu pasívnej škály v Svartvik 1966, 138; porovn. tiež Kopečný 1958, 120).

Výskum je tu sťažený i tým, že skúmané spojenia nie sú v spisovných textoch príliš časté. I preto som operoval s konštruovanými príkladmi.

3.1. Aké je miesto opisného tvaru *má navarané* v slovenskej slovesnej paradigme?

Názov "stavové perfektum" pomenúva síce výstižne význam tvaru "*mať* + part. pas. nedok.", ale nič nehovorí o jeho mieste v systéme verbálnych tvarov, tým viac, že inak v slovenčine "perfektum" nemáme. Rovnako nehovorí nič o jeho rodovom význame (aktívum?, pasívum?). Ale práve rodový význam pokladám za kľúč k odhaleniu jeho miesta v slovenskej slovesnej paradigme.

Krupa (1959, 50) polemizuje s Havránkovým ponímaním (Havránek 1937, 125), že "stavové perfektum" je rodove neutrálne a nadhadzuje možnosť, že je "akýmsi osobitným slovesným rodom" (ib.) so zatlačením agensa a zdôraznením "prijímateľa, adresáta. Formálne je tento osobitný rodový význam vyjadrený tým, že v podmete je adresát deja" (ib.). - Najčastejšiu synonymnú konštrukciu vidí Krupa v aktívnom slovese s adverbálnym datívom: *Máš tu nafajčené - Nafajčili ti tu*. Nevenuje však pozornosť pomeru tvarov *Máš tu nafajčené* a *Je tu nafajčené*, hoci per extensum cituje Ružičkovu (Ružička 1959, 8-9) argumentáciu proti morfológickému ponímaniu skúmaných spojení, založenú práve na paralelizme *mať* a *byť*.

Môj ďalší výklad bude založený práve na tomto vzťahu.

Termín "perfektum" je tu zavádzajúci, pretože vytvára zdanie, akoby perfektný význam bol špecifickou diferenciou tvaru "mať + part. pas. nedok." oproti iným tvarom. Faktom je však, že rovnaký perfektný význam má k a ž d á analytická pasívna forma:

(22) *Prácu máme (už) ukončenú -- Práca je (už) ukončená.*

3.2. Vety typu *Cesta bola vyasfaltovaná, Cestu mali vyasfaltovanú* (spojenia s *mať* celkom bezvýnimočne) kontraindikujú osobný agens, čo je jedna zo základných vlastností slovenského pasíva. (MSJ 1966, 555 hovorí o "pomerne zriedkavých prípadoch": v dokladoch nie je ani jeden nesporný prípad perfektívneho slovesa s osobným agensom v instrumentáli, a iný neexistuje).

Skúmané tvary "mať + part. pas. nedok." vzťahujú (relatujú) význam vyjadrený pasívnym tvarom "byť + part. pas. nedok." na nejakú "zainteresovanú osobu" a táto zainteresovaná osoba môže byť -- len a len na základe kontextu resp. mimojazykovej situácie -- i a g e n s o m, i p a t i e n s o m de ja, i p a r t n e r o m v d i a l ó g u, ktorého treba zainteresovať (a nemôžem vylúčiť i iné významy).

A. Agens: (hovorí sa o robotníkoch na stavbe:) *A keď mali cestu vyasfaltovanú, poslali ich na iný úsek stavby.*

B. Patiens: (hovorí sa o obyvateľoch dediny:) *Keď mali konečne cestu vyasfaltovanú, mohol k nim do dediny chodiť i autobus.*

C. Partner v dialógu: *Keď máš, človeče, cestu vyasfaltovanú, môžeš si to pustiť aj stovkou* (pravda, tento prípad pripomína skôr vety typu (20), (21)).

To všetko sú významy, ktoré nesie so sebou relatovanie (v tomto prípade intenčné) východiskovej predikácie.

3.3. Ak teda platí, že

a) *mám vyasfaltovaný* (-ú, -é ...) je za istých podmienok a n a l y t i c k ý s l o v e s n ý t v a r s p e r f e k t í v n ý m vidovým významom;

b) má základnú vlastnosť p a s í v a, t.j. zatlačenie,

či vlastne vylúčenie agensa ako gramatickej pozície a že

c) je vyvedené z analytického pasívneho tvaru s pomocným slovesom *byť* tým, že bol dodaný význam vzťahnutia na zainteresovanú osobu (r e l a t a č n o u t r a n s f o r - m á c i o u),

potom máme právo povedať, že slovesné tvary tohto typu patria do slovenskej pasívnej subparadigmy a môžeme ich nazvať r e l a t a č n é pasívum na rozdiel od n e o s o b - n é h o pasíva (s *byť*).

POZNÁMKY

- 1 V čase formulovania môjho referátu začiatkom leta 1975 nebola ešte prístupná, ani v separáte, Isačenkova štúdia "On 'have' and 'be' Languages. (A Typological Sketch)" zo zborníka M. Flier (ed.), *Slavic Forum: Essays in Linguistics and Literature*, The Hague - Paris 1974, hoci mnoho z Isačenkových ideí som poznal z osobného styku a z korešpondencie s ním. Tým treba vysvetliť to, že medzi jeho a mojou štúdiou je rad miest podobných, bez toho, aby som v jednotlivých prípadoch na zhodu poukazoval, alebo pri nezhodách polemizoval.
- 2 Krupa 1959, 47 cituje z českých autorov V. Mathesia, V. Šmilauera a B. Havránek, zo slovenských E. Paulinyho (krátku neargumentovanú zmienku z Paulinyho polemického spisku *Slovenské časovanie*, Bratislava 1949). J. Ružička (Krupa ib.) stavové perfektum za tvar neuznal a to sa potom premietlo do všetkých ďalších gramatických popisov slovenčiny.

LITERATÚRA

- Birnbaum 1978 - H. Birnbaum, "To be or not to have. Some Notes on Russian Surface Data and their Typological and Universal Implications", *Studia Linguistica A. V. Issa-tschenko a Collegis Amicisque oblata*, Lisse 1978, 27-33.
- Havránek 1937 - B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích*, II, Praha.
- Isačenko 1954 - A. V. Isačenko, *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim, Morfologija*, časť per-vaja, Bratislava.
- Isačenko 1974 - porovn. pozn. 1.
- Kopečný 1958 - Fr. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha.
- Krupa 1959 - V. Krupa, "Stavové perfektum v slovenčine", *Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského - Philo-logica*, 11 - 12, Bratislava, ss. 47 - 55.